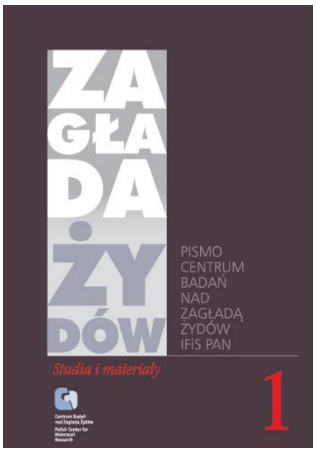

Zagłada Żydów. Studia i Materiały
Holocaust Studies and Materials

VOL. 1 (2005)

ISSN: 1895-247X
eISSN: 2657-3571
DOI: 10.32927
WWW: www.zagladazydow.pl

Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN
Polish Center for Holocaust Research

Polska i zagraniczna historiografia na temat stosunków polsko-żydowskich w okresie drugiej wojny światowej

Historiography of the Holocaust on the Polish-Jewish relations in Poland

Natalia Aleksiun
Katedra Bliskiego i Dalekiego Wschodu, Uniwersytet Jagiellonski, Skirball Department of Hebrew and Judaic Studies, New York University

naleksiun@yahoo.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7712-4878

DOI: https://doi.org/10.32927/ZZSiM.148
Strony/Pages: 32-51

CC BY

OPEN ACCESS

Natalia Aleksiun

Historiografia na temat Zagłady i stosunków polsko-żydowskich w okresie drugiej wojny światowej[1]

We wstępie do eseju poświęconego historiografii na temat zagłady Żydów polskich, Shlomo Netzer stwierdził: „Pisanie historii na nowo, stanowiące jedną z najważniejszych cech historiografii, odzwierciedla sposób myślenia pokolenia, które tego dokonuje i jego sposobu widzenia przeszłości [...] Co więcej, historiografia powstaje z punktu widzenia dnia dzisiejszego, po upływie czasu, w którym miały miejsce opisywane wydarzenia. Badania wzbogacają to, co wiemy o minionych wydarzeniach, a zarazem zmieniają je. Te zasady z całą pewnością odnoszą się do historiografii Holocaustu"[2].

Uwagi Netzera odnoszą się również do historiografii na temat zagłady Żydów polskich, które ukazały się w Polsce i za granicą od zakończenia drugiej wojny światowej do lat 90. Przedstawienie dziejów społeczności żydowskiej na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką stanowi dla historyków ważne i złożone wyzwanie. Próba analizy losu Żydów pozwala na uwypuklenie podobieństw w położeniu różnych społeczności żydowskich w tym okresie, a jednocześnie różnic wynikających z polityki niemieckiej, kontekstu społeczno-politycznego i tradycji regionalnych. Szczególna waga tych badań wynika również – jak słusznie odnotowuje Netzer – z liczebności przedwojennej społeczności żydowskiej w Polsce oraz faktu, że to na ziemiach polskich dokonała się zagłada większości Żydów[3].

Wyraźne wydają się różnice między badaniami prowadzonymi w Polsce i za granicą. W materiałach z konferencji poświęconej historiografii Holokaustu omówiono w odrębnych esejach *Holocaust w historiografii polskiej w kraju i na emigracji* oraz *Holocaust Żydów Polskich w historiografii żydowskiej*[4]. Krystyna Ker-

---

[1] Rozszerzona wersja tekstu *Polish Historiography of the Holocaust – between Silence and Public Debate*, „German History" 2004, t. 22, nr 3, s. 406–432.

[2] S. Netzer, I. Gutman (red.), *The Holocaust of Polish Jewry in Jewish Historiography*, *The Historiography of the Holocaust Period: Proceedings of the Fifth Yad Vashem International Historical Conference*, March 1983, Gideon Greif, Jerusalem 1988, s. 133.

[3] *Ibidem*, s. 133–134.

[4] S. Krakowski, *The Holocaust of Polish Jewry in Polish Historiography and Polish Émigré Circles*, w: *ibidem*, s. 117–131; S. Netzer, *The Holocaust of Polish Jewry in Jewish Historiography*, w: *ibidem*, s. 133–148.

sten określała te dwie pamięci historyczne, w których ścierały się „prawda polska" i „prawda żydowska", mianem „dialogu głuchych"[5]. Choć różnice, począwszy od lat 60., w dużym stopniu odpowiadały również podziałowi na historiografię polską i żydowską, to jednak wyróżnienie historiografii powstałej w Polsce – z jednej, i poza jej granicami z drugiej strony – wydaje się bliższe rzeczywistemu opisowi zjawiska[6].

Charakteryzując historiografię polską na temat Zagłady, Shmuel Krakowski zauważa słusznie, iż „nie unika [ona] zajmowania się losem Żydów w okupowanej Posce", ale w różny sposób przedstawia rozmiary tragedii i skalę pomocy indywidualnej udzielonej Żydom w czasie drugiej wojny światowej oraz przez polskie podziemie[7]. Studia publikowane w Polsce często skupiały się na „szeroko pojętej martyrologii narodu żydowskiego, hitlerowskiej eksterminacji Żydów i realizacji tych planów, a w mniejszym stopniu na żydowskim oporze i tylko marginalnie na życiu codziennym w gettach (prawie wcale w odniesieniu do żydowskich doświadczeń poza gettem) oraz na różnych formach pomocy udzielonej prześladowanym"[8]. W historiografii polskiej znajdujemy tendencję do przedstawiania cierpienia Żydów jako części polskiego losu podczas okupacji hitlerowskiej[9]. Dobroszycki dostrzega w literaturze na temat gett i Zagłady „pewne tendencyjne ujęcia, z którymi trudno się zgodzić, zarówno z punktu widzenia znajomości źródeł, jak i prawidłowości procedur analitycznych", przede wszystkim zaś „skłonność do zacierania różnic między sytuacją ludności żydowskiej i polskiej, przybierającą niekiedy postać licytowania się kto więcej wycierpiał, kto poniósł większe straty i – co jest równie ważne – w jakiej kolejności"[10].

Zarówno liczba, jak i tematyka publikacji w dziedzinie Holokaustu zmieniały się po drugiej wojnie światowej. Historycy interesowali się studiami nad różnymi aspektami Zagłady, między innymi rolą ideologii oraz procesów modernizacyjnych, wpływem Hitlera na podjęcie i realizację „Ostatecznego Rozwiązania", motywacją sprawców, stosunkami między Żydami a społecznościami lokalnymi, reakcją samych Żydów na prześladowania[11]. Lektura tekstów opublikowanych w Polsce wskazuje na istotne różnice między poszczególnymi okresami w rozwoju badań nad zagładą Żydów. Charakteryzując polskie piśmiennictwo historyczne na ten temat, Lucjan Dobroszycki słusznie zauważa, że „rzadko [...] historiografia jakiegokolwiek okresu historii jest tak ściśle związana, co więcej – uzależniona – od dziejów kraju w ogóle. Uwaga ta dotyczy w szczególności piśmiennictwa na temat gett i zagłady ludności żydowskiej w latach okupacji hitlerowskiej"[12].

---

5 K. Kersten, *Polacy. Żydzi. Komunizm. Anatomia półprawd 1939–1968*, Warszawa 1992, s. 10, 12.

6 Zgadzam się z podziałem zaproponowanym przez Jerzego Tomaszewskiego; zob.: J. Tomaszewski, *Historiografia polska o Zagładzie*, „Biuletyn ŻIH" 2000, nr 2 (194), s. 155.

7 S. Krakowski, *The Holocaust of Polish Jewry in Polish Historiography and Polish Émigré Circles*, *op. cit.,* s. 118. Por. J. T. Gross, *A Tangled Web: Confronting Stereotypes Concerning Relations between Poles, Germans, Jews, and Communists*, w: I. Deák, J. T. Gross, T. Judt (red.) *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath*, Princeton, New York 2000, s. 91–2; zob.: I. Gutman, *Discussion on the Polish Jewry in Jewish Historiography*, *The Historiography of the Holocaust Period*, *op. cit.*, s. 149–150.

8 P. Szapiro, *Wojna żydowsko-niemiecka. Polska prasa konspiracyjna 1943–1944 o powstaniu w getcie Warszawy*, London 1992, s. 1.

9 Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1–2, Warszawa 1970; Cz. Łuczak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979.

10 L. Dobroszycki, *Polska historiografia na temat Zagłady: przegląd literatury i próba syntezy*, w: D. Grinberg, P. Szapiro (red.), *Holocaust z perspektywy półwiecza. Pięćdziesiąta rocznica powstania w getcie warszawskim (Materiały z konferencji zorganizowanej przez Żydowski Instytut Historyczny w dniach 29–31 marca 1993)*, Warszawa 1994, s. 180–181.

11 Zob. S. Friedländer, *The Extermination of the European Jews in Historiography: Fifty Years Later*, w: O. Bartov (red.), *The Holocaust: Origins, Implementation, Aftermath*, London–New York 2000, s. 81–91.

12 L. Dobroszycki, *Polska historiografia na temat Zagłady: przegląd literatury i próba syntezy*, *op. cit.*, s. 177.

Periodyzacja historiografii polskiej w dużym stopniu odzwierciedla wpływ kluczowych wydarzeń w historii społecznej i politycznej w Polsce po drugiej wojnie światowej i polityki wobec pozostałej w kraju mniejszości żydowskiej. Dariusz Stola wskazał na trzy elementy powojennej rzeczywistości w Polsce, które wywarły wpływ na rozwój polskiej historiografii na temat Zagłady: dramatyczność zmian, które dokonały się w Polsce w wyniku drugiej wojny światowej i Holokaustu, zanik życia żydowskiego, a wraz z nim marginalizację badań historycznych odzwierciedlających los Żydów oraz brak wolności słowa[13]. W ostatnich latach ogromny wpływ na kierunek badań i sposób formułowania pytań na temat losu Żydów polskich i stosunków polsko-żydowskich pod okupacją niemiecką wywarła praca Jana T. Grossa *Sąsiedzi*, która ukazała się w Polsce wiosną 2000 roku[14]. Publikacja książki wywołała ogólnonarodową debatę w środkach masowego przekazu, w której dominowali historycy polscy, zajmujący się okresem drugiej wojny światowej[15]. Gross nie był pierwszym, który podał w wątpliwość wizję stosunków polsko-żydowskich w okresie drugiej wojny światowej opartą na traktowaniu zjawiska szmalcowników i innych form kolaboracji z Niemcami w prześladowaniach Żydów jako marginesu społecznego. Jednym z pionierskich tekstów na ten temat był artykuł opublikowany 17 stycznia 1987 roku przez Jana Błońskiego na łamach „Tygodnika Powszechnego", który zapoczątkował jedną z najważniejszych debat na temat polskiej odpowiedzialności, stosunków polsko-żydowskich w czasie drugiej wojny światowej oraz antysemityzmu[16]. Błoński dowodził, że bierność Polaków wobec losu Żydów musi zostać dostrzeżona: „Wreszcie straciliśmy dom. I w tym domu okupant zaczął Żydów zabijać. Czyśmy im solidarnie pomogli? Ilu z nas uznało, że to nie ich rzecz! Pomijam zwykłych zbójów; myślę o tych, wcale licznych, co się po cichu cieszyli, że Hitler załatwił nam »problem« żydowski... [...] Słowem miast się targować i usprawiedliwiać, winniśmy najpierw pomyśleć o sobie, o własnym grzechu czy słabości.Taki właśnie moralny przewrót jest w stosunku do polsko-żydowskiej przeszłości konieczny. Tylko on może stopniowo oczyścić skażoną ziemię"[17].

W eseju Błońskiego pojawiło się również pytanie o granice polskiej „współ-odpowiedzialności" i „współ-winy"[18]. Zarówno tezy sformułowane przez Błońskiego, jak i rozważania Grossa w dużym stopniu pojawiły się w badaniach i dyskusjach historyków bezpośrednio po zakończeniu drugiej wojny światowej. W tym pionierskim okresie opracowano i wydano drukiem zbiory dokumentów, pamiętniki i studia poświęcone zagładzie Żydów polskich. W latach 1945–1949 ukazało się wiele publikacji o ogromnym

13 Zob.: D. Stola, *New Research on the Holocaust in Poland*, w: J. M. Diefendorf (red.), *Lessons and Legacies: New Currents in Holocaust Research*, t. VI, Evanston, Ill, 2004, s. 260.

14 J. T. Gross, *Sąsiedzi: Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny 2000.

15 Zob.: *Introduction*, w: J. B. Michlic i A. Polonsky (red.), *The Neighbors Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*, Princeton–Oxford 2004, s. 1–43.

16 Zob.: J. Błoński, *Biedni Polacy patrzą na getto*, Kraków 1994, szczególnie s. 20–23. Na temat samego tekstu i zapoczątkowanej przez niego dyskusji, zob.: A. Polonsky, *Introduction*, w: A. Polonsky (red.), *„My Brother's Keeper?": Recent Polish Debates on the Holocaust*, New York–London 1990, s. 1–33. Według D. Stoli to właśnie artykuł Błońskiego stanowi początek nowego rozdziału w polskich badaniach nad Holokaustem. Zob.: D. Stola, *New Research on the Holocaust in Poland*, *op. cit.,* s. 259.

17 J. Błoński, *Biedni Polacy...*, *op. cit.,* s. 21.

18 Zob. *ibidem*: „Nikt rozsądny nie może powiedzieć, że Polacy – jako naród – brali w ludobójstwie udział". Dalej Błoński stwierdza: „Odpowiem tak: współ-udział i współ-wina to nie jest to samo. Można być współ-winnym, nie biorąc udziału w zbrodni. Najpierw przez zaniechanie czy przeciwdziałanie niedostateczne. A kto może powiedzieć, że było ono w Polsce dostateczne". Publiczna dyskusja miała również miejsce po tekście ogłoszonym przez Michała Cichego na łamach „Gazety Wyborczej", na temat mordów popełnionych na Żydach w Warszawie latem 1944 roku przez żołnierzy AK. Zob.: M. Cichy, *Polacy–Żydzi: czarne karty Powstania Warszawskiego,* „Gazeta Wyborcza", 29–30 stycznia 1994.

znaczeniu dla rozwoju badań historycznych, wyznaczających kierunki przyszłych badań, stawiających pytania o metodologię i krytykę źródeł z tego okresu, które nie straciły na swojej aktualności. Połowa lat 50., a szczególnie okres po Październiku 1956 roku, przyniósł nie tylko nowe publikacje, ale również nowe kierunki badań w dziedzinie Zagłady, szczególnie jeśli chodzi o kwestię pomocy udzielanej prześladowanym Żydom[19]. Okres po 1968 roku, w latach 70. i pierwszej połowie lat 80. przyniósł stagnację w badaniach i marginalizację losu Żydów w opracowaniach poświęconych położeniu społeczeństwa polskiego pod okupacją niemiecką. Badania ożywiły się dopiero pod koniec lat 80., a historycy zaczęli zadawać pytania na temat stosunków polsko-żydowskich w czasie drugiej wojny światowej.

Początki badań nad zagładą Żydów

Podsumowując rozwój badań historycznych nad Holokaustem, Michael R. Marrus podkreślał: „Do czasu procesu Eichmanna w Jerozolimie w 1961, stosunkowo niewiele mówiono na temat rzezi europejskich Żydów. W Norymberdze, bezpośrednio po wojnie, zbrodnie wobec Żydów stanowiły część postępowania prowadzonego przez Międzynarodowy Trybunał Wojskowy, ale nie stanowiły nigdy poważniejszej pozycji"[20].

Sformułowana przez Marrusa wizja rozwoju studiów nad Zagładą nie uwzględnia początków historiografii, zwłaszcza w Polsce. Polityka hitlerowska wobec Żydów i ich prześladowania były przedmiotem studiów w czasie drugiej wojny światowej, przede wszystkim ze strony podziemia politycznego. Na podstawie materiałów zebranych przez organy polskiego podziemia alianci otrzymywali wiadomości na temat losu Żydów, a w połowie 1942 roku dobrze udokumentowane sprawozdanie „Raport Bundu w sprawie prześladowania Żydów" zwracało uwagę, że Niemcy przystąpili do realizacji planu całkowitej zagłady polskich Żydów. Badania nad polityką niemiecką podjęte przez zespół podziemnego archiwum Oneg Szabat w getcie warszawskim[21].

Tuż po zakończeniu drugiej wojny światowej grupa Żydów ocalałych z Zagłady rozpoczęła dokumentowanie losu Żydów polskich pod okupacją niemiecką. W tym pionierskim okresie powstały również instytucje mające na celu prowadzenie badań na temat drugiej wojny światowej i polityki niemieckiej podczas okupacji: Żydowski Instytut Historyczny i Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce. Okres ten charakteryzował się również względnym brakiem nacisków politycznych na kierunek i zakres prowadzonych badań[22]. Po latach prześladowań i walki o przetrwanie, stworzenie podstaw do studiów nad zagładą Żydów polskich stanowiło zadanie o zasadniczym znaczeniu dla przyszłości ocalałych[23].

---

19 S. Netzer, *The Holocaust of Polish Jewry in Jewish Historiography*, *op. cit.,* s. 139–140.

20 M. R. Marrus, *Holocaust – historiografia*, Warszawa 1993, s. 14.

21 Zob.: R. Sakowska, *Konspiracyjne Archiwum getta Warszawy – Oneg Szabat*, „Holocaust z perspektywy półwiecza", Warszawa 1993, s. 259–267. Icchak Schipper miał powiedzieć Aleksandrowi Donatowi, współwięźniowi w obozie na Majdanku: „...wszystko zależy od tego, kto przekaże nasz testament przyszłym pokoleniom, kto napisze historię tego okresu. Historię piszą zazwyczaj zwycięzcy. O narodach, które zostały wymordowane, wiemy to, co chcieli powiedzieć o nich mordercy. Jeśli nasi mordercy zwyciężą, jeśli oni napiszą historię tej wojny, nasza zagłada zostanie przedstawiona jako jedna z najpiękniejszych kart w dziejach świata, zaś przyszłe pokolenia będą wdzięczne mordercom, jako niezłomnym uczestnikom krucjaty. [...] Albo wymażą całkowicie pamięć o nas, tak jakbyśmy nigdy nie istnieli, jakby nie było ani polskiego żydostwa, ani warszawskiego getta, ani Majdanka". A. Donat, *The Holocaust Kingdom. A Memoir*, New York, Chicago, San Francisco 1965, s. 210–211.

22 S. Krakowski, *The Holocaust of Polish Jewry in Polish Historiography and Polish Émigré Circles*, *op. cit.,* s. 118.

23 Zob.: N. Grüss, *Rok pracy Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej,* Łódź 1946, s. 5.

29 sierpnia 1944 roku w Lublinie grupa pięciu ocalałych z Zagłady polskich Żydów podjęła decyzję o stworzeniu Komisji Historycznej (*Historisze Komisje*) przy miejscowym Komitecie Żydowskim[24]. Podczas pierwszego spotkania podkreślali oni wagę badań historycznych oraz sformułowali założenia przyszłych działań Komisji i dyskutowali na temat metod zbierania świadectw[25]. Cztery miesiące później Komisja Historyczna została przekształcona w Centralną Żydowską Komisję Historyczną w Polsce, której siedziba przeniesiona została wiosną 1945 roku z Lublina do Łodzi, a w wielu miastach powstały regionalne, okręgowe i miejscowe komisje historyczne[26]. Statut i deklaracje programowe przygotowane przez Komisję wskazują na to, że stawiała sobie za cel przede wszystkim dokumentowanie i badanie losów ofiar Holokaustu, szczególnie losu Żydów polskich[27]. Zbieranie materiałów archiwalnych, stworzenie archiwum i biblioteki należały do podstawowych zadań statutowych CŻKH. Wzywano ocalałych Żydów do zbierania wszelkiej dostępnej dokumentacji, rękopisów i druków, zdjęć, ilustracji, dokumentów oraz spisywania ustnych świadectw na temat Zagłady[28].

Komisja Historyczna przykładała ogromną wagę do publikacji materiałów źródłowych, wśród których ważne miejsce zająć miały zbierane po wojnie świadectwa ocalałych[29]. Dlatego też wśród pierwszych broszur wydanych pod jej auspicjami znalazły się prace poświęcone metodologii badań, które na ich podstawie prowadzić mieli zawodowi historycy[30]. W 1945 roku ukazały się drukiem specjalne instrukcje w czterech działach: historycznym, etnograficznym, przeżyć dzieci i lekarskim, które miały do-

[24] Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (AŻIH), Centralna Żydowska Komisja Historyczna (CŻKH), 336/11, s. 1. Protokoły Komisji Historycznej w latach 1939–1944. Na temat działalności Komisji Historycznej zob.: N. Aleksiun *Every Jew Wwitnessed History. Every Jew Ought to Write it Down: The Central Jewish Historical Commission in Poland, 1944–194*7, „Polin" vol. 20 [w przygotowaniu].

[25] AŻIH, CŻKH, 336.1, s. 1–4.

[26] N. Grüss, *Rok pracy Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej, op. cit.,* s. 8, 10–13, 34.

[27] Statut Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej w Polsce przy Centralnym Komitecie Żydów Polskich, AŻIH, CŻKH, 336/4, s. 1. Na czele archiwum stanął Józef Kermisz, a w jego zbiorach w 1946 roku miało znajdowało się około 7000 dokumentów: wytworzonych przez cywilne i wojskowe organy niemieckie, gestapo, judenraty oraz Żydowską Samopomoc Społeczną. W archiwum zgromadzono również mapy gett i obozów oraz ponad 3000 zdjęć. Zob.: „Memorandum Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej do zagranicznych organizacji", AŻIH, CŻKH, 336/4, s. 15–16; N. Grüss, *Rok pracy Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej, op. cit.,* s. 14, 25, 40–44.

[28] Zob.: Rezolucja przyjęta na zebraniu CKŻP i Związku Literatów, Dziennikarzy i Artystów Żydowskich w sprawie powołania do życia Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej, b.d., AŻIH, CŻKH, 333/2, s. 1; N. Grüss, *Rok pracy Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej*, *op. cit.,* s. 9.

[29] Jak słusznie zauważył Jerzy Tomaszewski, „Charakterystyczną cechą początków badań nad Zagładą było koncentrowanie się na gromadzeniu źródeł i wydawaniu najważniejszych z nich. Wynikało to ze słusznego przekonania, że należy jak najszybciej odnaleźć, zgromadzić i uchronić przed zniszczeniem – przypadkowym lub celowym – dokumenty oraz zebrać relacje, dopóki wydarzenia lat wojny i okupacji pozostawały świeżo w pamięci. Zwłaszcza wielkie zasługi w gromadzeniu relacji miała Żydowska Komisja Historyczna", J. Tomaszewski, *Historiografia polska o Zagładzie*", *op. cit.,* s. 156–157.

[30] N. Grüss, *Rok pracy Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej, op. cit.,* s. 8. Zob. fragment apelu Towarzystwa Przyjaciół Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej: „Te historyczne dokumenty należy zebrać, uporządkować i dokładnie naukowo opracować. Może to być zrobione tylko przez specjalistów naukowców i wykonane wtedy, gdy wszystko będzie skoncentrowane w jednym miejscu. Aby uratować ten krwawy historyczny skarb, wzywamy wszystkich Żydów w Polsce do niezwłocznego odebrania wszelkich materiałów znajdujących się w rękach prywatnych i złożenia ich w Archiwum Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej. Wszystkie dokumenty, przedmioty, fotografie i w ogóle wszystko, co się tyczy tego krwawego okresu musi być zebrane w jednym miejscu", AŻIH, CŻKH, 336/31, s. 21–22.

starczyć wszystkim współpracownikom „wskazówek na piśmie, dotyczących metod zbierania materiałów”[31]. Pierwsze pamiętniki oraz opracowania na temat losów poszczególnych miast i obozów ukazały się jeszcze w 1945 roku, wśród nich monografia Filipa Friedmana na temat obozu Auschwitz-Birkenau napisana w oparciu o dostępną w tym czasie dokumentację i świadectwa samych ocalałych więźniów[32]. Michał Borwicz (Maksymilian Boruchowicz) przygotował studium na temat obozu na Janowskiej we Lwowie pt. *Uniwersytet zbirów*, zaś Komisja wydała zeznanie Rudolfa Redera poświęcone obozowi zagłady w Bełżcu[33]. W 1945 roku Komisja rozpoczęła wydawanie krótkich studiów obrazujących zagładę poszczególnych społeczności żydowskich na ziemiach polskich. Jako pierwsza wyszła drukiem książka Friedmana *Zagłada Żydów lwowskich*[34]. W ślad za nią ukazały się pierwsze krótkie monografie poświęcone zagładzie Żółkwi, Białegostoku i Sosnowca[35]. Prace te powstawały w oparciu o materiały zbierane przez Komisję Historyczną, w tym świadectwa ocalałych żydowskich mieszkańców tych miejscowości oraz osobiste doświadczenia samych autorów, którzy zdawali sobie sprawę ze wstępnego charakteru ustaleń czynionych bez dostępu do oficjalnej dokumentacji niemieckiej[36]. Członkowie Komisji przyznawali, że trudno im było zachować dystans emocjonalny wobec zbieranych i opracowywanych materiałów[37].

W rozważaniach na temat zagłady poszczególnych miejscowości istotne miejsce zajmowały rozważania na temat skali i uwarunkowań żydowskiego oporu, a szczególnie oporu zbrojnego. W tym też kontekście los getta warszawskiego – a nade wszystko powstanie zbrojne z kwietnia 1943 roku – cieszyły się ogromnym zainteresowaniem badaczy[38]. Do jednego z pierwszych studiów na temat powstania w warszawskim getcie należała książka Marka Edelmana *Getto walczy*, wydana w 1945 roku. W interpretacji Edelmana Bund odegrał pierwszoplanową rolę w przygotowaniach do walki[39]. Z drugiej strony Ber Mark w swoich książkach na ten sam temat podkreślał dominującą rolę komunistów[40].

---

31 N. Grüss, *Metodyczne wskazówki dla wypełniających kwestionariusz o dzieciach żydowskich*, „Instrukcje dla badania przeżyć dzieci żydowskich w okresie okupacji niemieckiej”, Seria II: Prace Metodologiczne, zeszyt 3, Łódź 1945, s. 4. Zob.: J. Kermisz, *Instrukcje dla zbierania materiałów historycznych z okresu okupacji niemieckiej,* Łódź 1945; N. Blumental, *Instrukcje dla zbierania materiałów etnograficznych z okresu okupacji niemieckiej*, Łódź 1945.

32 Zob. F. Friedman, *To jest Oświęcim!*, Warszawa 1945.

33 M. Borwicz, *Uniwersytet zbirów,* Kraków 1946; R. Reder, *Bełżec*, Kraków 1946; zob. też: R. Bauminger, *Przy piktynie i trotylu. Obóz pracy przymusowej w Skarżysku-Kamiennej*, Kraków 1946.

34 F. Friedman, *Zagłada Żydów lwowskich*, Łódź 1945.

35 N. E. Szternfinkiel, *Zagłada Żydów Sosnowca*, Katowice 1946; S. Datner, *Walka i zagłada białostockiego ghetta*, Łódź 1946; G. Taffet, *Zagłada Żydów Żółkiewskich*, Łódź 1946. Zob. również: B. Mark, *Ruch oporu w getcie białostockim*, Warszawa 1946, A. Melezin, *Przyczynek do znajomości stosunków demograficznych wśród ludności żydowskiej w Łodzi, Krakowie i Lublinie podczas okupacji niemieckiej*, Łódź 1946.

36 Zob.: F. Friedman, *Zagłada Żydów lwowskich*, *op. cit.,* s. 3; J. Kermisz, *Przedmowa*, w: G. Taffet, *Zagłada Żydów Żółkiewskich op. cit.*, s. 5; S. Datner, *Słowo od autora*, *ibidem*, „Walka i zagłada białostockiego ghetta”, *op. cit.,* s. 9.

37 N. Grüss, *Rok pracy Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej, op. cit.,* s. 10, zob. AŻIH, CŻKH, 336/15, s. 2.

38 J. Kermisz, *Powstanie w ghetcie warszawskim 19 IV 1943*, Łódź 1946; H. Rudnicki, *Martyrologia i zagłada Żydów warszawskich*, Łódź 1946.

39 M. Edelman, *Getto walczy. Udział Bundu w obronie getta warszawskiego*, Warszawa 1945.

40 Zob.: B. Mark, *Ojfsztand fun warszewer geto*, Łódź 1947; *idem, Powstanie w getcie warszawskim na tle ruchu oporu w Polsce*, Warszawa 1953; *idem, Powstanie w getcie warszawskim*, Warszawa 1954 (wydaniem poprawione i rozszerzone). Już jednak w wydaniu z 1959 roku Mark przyznawał, że jego wcześniejsze publikacje na temat powstania w getcie warszawskim miały charakter tendencyjny: B. Mark, *Walka i zagłada warszawskiego getta*, Warszawa 1959. We wstępie „Duch czasu wycisnął jednak na tej pracy swoje piętno. [...] Zbyt jednostronne ujęcie ruchu oporu w getcie, które w pewnym stopniu skrzywdziło ugrupowania tego ruchu znajdujące się poza PPR [...]. Zbyt jed-

Począwszy od 1946 roku Komisja Historyczna publikowała dzienniki i pamiętniki Żydów polskich z okresu Zagłady, między innymi Róży Bauminger, Gusty Dawidsohn-Draengerowej i Janiny Heszeles[41]. Przygotowano również do druku materiały, które miały się stać podstawą dla przyszłych badaczy, szczególnie w związku z takimi zagadnieniami, jak polityka niemiecka w okresie okupacji, sytuacja w poszczególnych gettach i obozach, los dzieci żydowskich i Żydów ukrywających się po tak zwanej stronie aryjskiej i opór zbrojny[42]. Już w 1945 roku ukazał się drukiem wybór relacji Żydów przekazanych Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej zatytułowany *Dokumenty zbrodni i męczeństwa*[43]. W badaniach nad losem dzieci żydowskich pionierski charakter miał zbiór świadectw przygotowany przez Marię Hochberg-Mariańską i Noe Grüssa, zatytułowany *Dzieci oskarżają*[44]. W zbiorze znalazły się świadectwa z gett, między innymi w Warszawie, Przemyślu, Będzinie, Lwowie, Horodence i Borysławiu, z obozów w Płaszowie, Mauthausen, Oświęcimiu i Ravensbrück, z tak zwanej strony aryjskiej oraz oddziałów partyzanckich. W zbiorze zamieszczono również świadectwa dorosłych zaangażowanych w ratowanie dzieci żydowskich: Józefa Gitlera-Barskiego, Sabiny Mirowskiej oraz Libera Brenera. Komisja wydawała również literaturę napisaną podczas okupacji niemieckiej[45].

Do delikatnych zagadnień badawczych należał problem stosunków polsko-żydowskich w czasie drugiej wojny światowej. Zarówno ze względu na trudności metodologiczne, jak i polityczne, niewielka część badań Komisji Historycznej dotyczyła stosunków polsko-żydowskich[46]. Dyskusję na temat wpływu propagandy niemieckiej na postawy Polaków zapoczątkował Michał Borwicz w książce *Organizowanie*

nostronne potraktowanie tych sił Polski Podziemnej, które okazywały pomoc, zbrojną i moralną, walczącemu gettu [...]. Ingerencja aktualnych momentów politycznych, które tu i ówdzie mogły wykrzywić obraz rzeczywistości getta i jego ruchu oporu i obniżyć wartość naukową pracy, zamieniając ją miejscami w publicystykę", *idem, Walka i zagłada warszawskiego getta*, s. 9–10. Z kolei o dominującej roli młodzieży z organizacji syjonistycznych pisze Melech Noy (Neistat), *Hurban u-mered szel Jehudei Warsza*, Tel Aviv 1946.

41 G. Draengerowa, *Pamiętnik Justyny*, Kraków 1946; L. Weliczker, *Brygada śmierci*, Łódź 1946; Janka H., *Oczyma dwunastoletniej dziewczyny*, Kraków 1946.

42 N. Blumental (red.), *Dokumenty i materiały* t. 1: „Obozy", Łódź 1946; J. Kermisz (red.), *Dokumenty i materiały do dziejów okupacji niemieckiej w Polsce*, t. 2: „Wysiedlenia i akcje", Warszawa—Łódź–Kraków 1946; A. Eisenbach (red.), *Dokumenty i materiały do dziejów okupacji niemieckiej w Polsce*, t. 3: „Getto łódzkie", Warsaw—Łódź—Kraków 1946; B. Ajzensztejn (red.), *Podziemny ruch oporu w ghettach i obozach: Materiały i dokumenty*, Warszawa 1946. Zob. również: *Powstanie w getcie warszawskim 1943 r. Zbiór dokumentów*, Warszawa 1945; *Proces Artura Greisera przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, Warszawa 1946. Do ważnych źródeł powstałych jeszcze w okresie okupacji niemieckiej były wyniki badań nad głodem, prowadzone w getcie warszawskim. W 1946 roku pod auspicjami Jointu wydana została książka: E. Apfelbaum, J. Fliederbaum (red.), *Choroba głodowa: Badania kliniczne nad głodem wykonane w getcie warszawskim w roku 1942*, Warszawa 1946.

43 M. Borwicz, N. Rost, J. Wulf (red.), *Dokumenty zbrodni i męczeństwa*, Kraków 1945.

44 M. Hochberg-Mariańska, N. Grüss (red.), *Dzieci oskarżają*, Kraków—Łódź—Warszawa 1947.

45 Zob. M. Gebirtig, *S'brent 1939–1942*, red. J. Wulf, Kraków 1946; Michał (Maksymilian) Borwicz, *Literatura w obozie*, Kraków 1946; Sz. Szajewicz, *Lech L'cha*, oprac. N. Blumental, Kraków 1946. Komisja Historyczna wydała również album zdjęć zatytułowany *Zagłada Żydostwa Polskiego (Extermination des Juifs en Pologne. Album de Photographie*s (Der churbn fun pojliszn jidntum: fotografiszer albom; Churban Jehudei Polin. Kowec cilumim), red. Gerszon Taffet, Łódź 1945. Z kolei Stanisław Piotrowski wydał źródła niemieckie dotyczące zniszczenia getta warszawskiego: S. Piotrowski, *Sprawozdanie Jürgena Stroopa o zniszczeniu getta warszawskiego*, Warszawa 1946, oraz *ibidem*, *Misja Odyla Globocnika. Sprawozdanie o wynikach finansowych zagłady Żydów w Polsce,* Warszawa 1949.

46 Zob. N. Grüss, *Dokumenty wrodzonej szlachetności,* AŻIH, CŻKH, 336/7, s. 45.

wściekłości[47]. Podobnie Friedman wskazywał na stopniowe przyzwyczajanie nieżydowskiej ludności Lwowa do prześladowania Żydów w okresie niemieckiej okupacji[48]. Dyskusja na ten temat toczyła się w pierwszych latach po zakończeniu wojny pod wpływem zetknięcia się z brutalnymi przejawami powojennego antysemityzmu, z pogromem kieleckim na czele. W dyskusji wzięli udział wybitni polscy intelektualiści, szczególnie literaci, Jerzy Andrzejewski, Tadeusz Breza, Mieczysław Jastrun, Stanisław Ossowski, Stefan Otwinowski, Kazimierz Wyka, Jerzy Andrzejewski, Stefan Żółkiewski, Jerzy Zagórski i Stefania Skwarczyńska, na łamach „Odrodzenia", „Kuźnicy" i „Tygodnika Powszechnego"[49].

W tym okresie podjęto pierwsze próby stworzenia systematycznego ujęcia zagłady Żydów polskich. W pracy opublikowanej już po opuszczeniu Polski, a wydanej w Monachium w 1947 roku Filip Friedman opisywał mord dokonany na milionach Żydów w okupowanej Polsce jako zbrodnię wyjątkową na tle wszystkich innych popełnionych w czasie wojny. O jej wyjątkowości stanowił masowy charakter prześladowań i mordu, których ofiarą padli wszyscy, których doktryna rasistowska nie uznała za „Aryjczyków"[50]. Zarazem Friedman rozważał zbrodnie przeciwko Żydom na tle polityki wobec innych grup, szczególnie prześladowań Polaków i Rosjan, postrzeganych jako przeszkoda dla niemieckiej ekspancji na wschodzie[51]. Do syntetycznych prac obejmujących okres okupacji niemieckiej należały również książka Wacława Jastrzębowskiego, napisana pierwotnie w 1943 roku[52]. Położenie Żydów opisał on jako część historii okupowanej Polski, poświęcając najwięcej miejsca likwidacji przedsiębiorstw żydowskich.

Badania nad Zagładą do 1968 roku

W 1947 roku Centralny Komitet Żydów w Polsce podjął decyzję o zamknięciu regionalnych oddziałów Komisji Historycznej, w związku z utworzeniem w Warszawie Żydowskiego Instytutu Historycznego, na którego czele stanął Natan Blumental[53]. W 1948 roku zainicjowano wydawanie czasopisma poświęconego historii Żydów polskich „Bleter far geszichte", zaś w 1950 roku ukazały się pierwsze polskojęzyczne numery „Biuletynu Żydowskiego Instytutu Historycznego". Instytut stawiał sobie za cel prowadzenie badań nad dziejami Żydów polskich od początków tej społeczności, ze szczególnym uwzględnieniem okresu okupacji[54]. W latach 1947–1948 wzmagały się naciski polityczne na Centralną Żydowską Komisję Historyczną i Żydowski Instytut Historyczny, za pośrednictwem żydowskich komunistów. Instytut pozwalał

[47] M. M. Borwicz, *Organizowanie wściekłości,* Warszawa 1947.

[48] F. Friedman, *Zagłada Żydów lwowskich, op. cit.,* s. 10–11.

[49] Zob.: D. Libionka, *Antysemityzm i zagłada na łamach prasy w Polsce w latach 1945–1946*, „Polska 1944/45–1989, Studia i Materiały", Warszawa 1997, s. 151–190; J. Michlic, *Holokaust i wczesne lata powojenne w świadomości Polaków*, „Midrasz" 2005, styczeń; N. Aleksiun, *The Polish Catholic Church and the Jewish Question in Poland, 1944–1948*, „Yad Vashem Studies", Jerusalem 2005, vol. 33, s. 143–170.

[50] F. Friedman, *Zagłada Żydów polskich w okresie okupacji niemieckiej 1939–1945*, Monachium 1947, s. 8. Wcześniejsza wersja niniejszej pracy Friedmana ukazała się rok wcześniej w Polsce: F. Friedman, *Zagłada Żydów polskich 1939–1945*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce" 1948, nr 1.

[51] F. Friedman, *Zagłada Żydów polskich w okresie okupacji niemieckiej, op. cit.,* s. 9.

[52] W. Jastrzębowski, *Gospodarka niemiecka w Polsce*, Warszawa 1945.

[53] AŻIH, CŻKH, 336/10, s. 4, Warszawa, list z 23 października 1947 r. do prezydium CKŻP, Ldz 234/47 S.G.

[54] Zob.: Statut Żydowskiego Instytutu Historycznego, Diaspora Research Institute w Tel Awiwie (DRI), P 66, t. 1216, s. 1. Zob. też: M. Horn, *Działalność Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce w latach 1944–1979*, w: *35 lat działalności Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce Ludowej*, Warsaw 1980, s. 5–46.

jednak na kontynuowanie pracy zapoczątkowanej przez CŻKH w atmosferze politycznej mniej sprzyjającej tym badaniom i często przy użyciu języka propagandy[55].

Historycy z Żydowskiego Instytutu Historycznego kontynuowali opracowywanie materiałów źródłowych zgromadzonych we wcześniejszym okresie. W 1957 roku ukazała się praca zbiorowa Tatiany Berenstein, Artura Eisenbacha i Adama Rutkowskiego *Eksterminacja Żydów na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej*, która zawierała liczne dokumenty ilustrujące wszystkie przejawy zbrodni hitlerowskich w okupowanej Polsce, ze szczególnym uwzględnieniem ekonomicznych i politycznych przejawów tej polityki[56]. „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego" stał się ważną trybuną dla badaczy zainteresowanych studiami nad zagładą Żydów polskich, zaś artykuły Tatiany Brustin-Berenstein, Adama Rutkowskiego i Danuty Dąbrowskiej zachowały aktualność na następne dziesięciolecia[57].

W 1956 roku dwie ważne publikacje źródłowe poszerzyły naszą wiedzę o przebiegu Zagłady w warunkach lokalnych, a szczególnie stosunkach polsko-żydowskich: *Dziennik z lat okupacji Zamojszczyzny (1939–1944)* Zygmunta Klukowskiego[58] oraz *Kronika lat wojny i okupacji* Ludwika Landaua[59]. Zapiski Klukowskiego pozwoliły na przyjrzenie się stosunkom polsko-żydowskim nie z perspektywy wielkomiejskiej, lecz małomiasteczkowej – w Szczebrzeszynie, gdzie niemiecka polityka eksterminacji Żydów realizowana była na oczach polskich sąsiadów[60]. W drugiej połowie lat 50. i na początku lat 60. ukazały się drukiem inne dzienniki Żydów pisane podczas okupacji, wśród których na uwagę zasługują między innymi pamiętniki dotyczące losów getta warszawskiego i łódzkiego[61].

---

55 Zob: B. Mark, *Rola i zadanie Żydowskiego Instytutu Historycznego,* „Biuletyn ŻIH" marzec 1950, s. 3–4; A[rtur] Eisenbach, *O naukowe podejście do badań nad ostatnim okresem dziejów Żydów*, „Biuletyn ŻIH" 1950, listopad, s. 4–7.

56 T. Berenstein, A. Eisenbach i A. Rutkowski (red.), *Eksterminacja Żydów na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej,* Warszawa 1957. Zob. również rozdział „Zagłada Żydów" w drugim tomie pracy K. M. Pospieszalskiego, *Hitlerowskie „prawo" okupacyjne w Polsce*, cz. 2: „Generalna Gubernia. Wybór dokumentów i próba syntezy", Poznań 1956.

57 T. Brustin-Berenstein, *Deportacje i zagłada skupisk żydowskich w dystrykcie warszawskim*, „Biuletyn ŻIH" 1952, nr 3, s. 83–125; *idem*, *Martyrologia, opór i zagłada ludności żydowskiej w dystrykcie lubelskim*„Biuletyn ŻIH" 1957, nr 21, s. 21–92; *idem*, *O hitlerowskich metodach eksploatacji gospodarczej getta warszawskiego*, „Biuletyn ŻIH" 1953, nr 8; *idem*, *O niektórych zagadnieniach gospodarczych w Generalnej Guberni w świetle Dziennika H. Franka*, „Biuletyn ŻIH" 1954, nr 9–10; D. Dąbrowska, *Zagłada skupisk żydowskich w 'Kraju Warty' w okresie okupacji hitlerowskiej,* „Biuletyn ŻIH" 1955, nr 1–2, s. 122–184; A. Rutkowski, *Hitlerowskie obozy pracy dla Żydów w dystrykcie radomskim*„Biuletyn ŻIH" 1956, nr 17–18, s. 106–128; *idem, Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, „Biuletyn ŻIH" 1955, nr 3–4, s. 75–182; *idem, Martyrologia, walka i zagłada ludności żydowskiej w dystrykcie radomskim podczas okupacji hitlerowskiej,*„Biuletyn ŻIH" 1955, nr 15–16. Zob. również: E. Sandel-Podhorizer, *Zagłada Żydów w dystrykcie krakowskim*„Biuletyn ŻIH" 1959, nr 30. W omawianym okresie studia na temat zagłady Żydów odbywały się przede wszystkim w Żydowskim Instytucie Historycznym w Warszawie. Por. J. Tomaszewski, *Historiografia polska o Zagładzie*, *op. cit.,* s. 158.

58 Z. Klukowski, *Dziennik z lat okupacji Zamojszczyzny (1939–1944)*, Lublin 1958. Zob. również: *idem*, *Niedola i zagłada Żydów w Szczebrzeszynie*, Warszawa 1956.

59 L. Landau, *Kronika lat wojny i okupacji,* Warszawa 1962–1963, tomy 1–3. Zob. również: L. Dobroszycki (red.), *Kronika getta łódzkiego*, Łódź 1965.

60 Zob.: J. T. Gross, *Upiorna dekada: Trzy eseje o stereotypach na temat Żydów, Polaków, Niemców i Komunistów, 1939–1949*, Kraków 2001.

61 A. Lewin, *Dziennik z getta warszawskiego*, „Biuletyn ŻIH" 1956, nr 19/20; J. Poznański, *Pamiętnik z getta łódzkiego*, Łódź 1960; D. Sierakowiak, *Dziennik Dawida Sierakowiaka*, Warszawa 1960. Zob.: C. A. Kapłan, *Księga życia*, „Biuletyn ŻIH" 1963, nr 3, s. 174–211; A. i B. Berman, *Zagłada getta warszawskiego*, „Biuletyn ŻIH" 1963,

Ważnym zagadnieniem w badaniach pozostał problem żydowskiego oporu zbrojnego, choć na początku lat 50. pisano o nim, podkreślając nie tylko rolę komunistów żydowskich, ale również jego „obowiązkowo" rewolucyjny i uniwersalistyczny charakter. I tak Ber Mark w pracy na temat ruchu oporu w getcie białostockim podkreślał, iż: „Celem niniejszej pracy o Białymstoku jest odtworzenie obrazu walki Żydów, przedstawienie udziału Żydów białostockich w wielkiej wojnie wyzwoleńczej przeciwko faszyzmowi niemieckiemu. Zadaniem niniejszej książki jest również ujawnienie społecznych sił napędowych ruchu oporu Żydów, wydobycie sił społecznych oddziaływujących w getcie i przedstawienie na tym tle narodzin, dojrzewania i przebiegu walki"[62].

Na podkreślenie zasługuje powstanie w tym okresie monografii stanowiącej pierwszą próbę całościowego ujęcia polityki Trzeciej Rzeszy w stosunku do Żydów. Książka Artura Eisenbacha miała charakter pionierski nie tylko na tle badań prowadzonych w Polsce, ale również za granicą. *Hitlerowska polityka eksterminacji Żydów w latach 1939–1945 jako jeden z przejawów imperializmu niemieckiego*, która ukazała się w 1953 roku, wyprzedziła o dzieło Raula Hilberga, uważane za pierwszą monografię o tak szerokim zakresie[63]. Autor przedstawił syntetyczne ujęcie Holokaustu poprzez analizę etapów polityki Trzeciej Rzeszy w kwestii żydowskiej oraz ich realizację w latach drugiej wojny światowej w oparciu o źródła archiwalne, relacje i wspomnienia[64]. Mimo zastosowanego przez autora języka propagandy i aluzji politycznych, monografia Eisenbacha stanowiła ważną próbę periodyzacji i analizy polityki niemieckiej wobec Żydów, ze szczególnym uwzględnieniem okupowanej Polski.

Przed 1967 rokiem badacze zajmowali się również zagadnieniem pomocy udzielonej Żydom podczas okupacji niemieckiej zarówno przez indywidualnych Sprawiedliwych Wśród Narodów Świata, jak i polskie podziemie. W oparciu między innymi o dokumenty niemieckie i materiały zgromadzone przez Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce oraz Żydowski Instytut Historyczny Tatiana Berenstein i Adam Rutkowski wydali drukiem monografię *Pomoc Żydom w Polsce 1939–1945*, w której przedstawili przykłady pomocy spontanicznej i zorganizowanej w różnych okresach okupacji[65]. Autorzy zwracali uwagę na tradycję polskiego antysemityzmu i jej wpływ na postawy Polaków i przypominali o metodach używanych przez Niemców w celu zapewnienia sobie ich współpracy przy prześladowaniach Żydów. Próbowali również wyjaśnić motywy osób pomagających Żydom[66].

Jedną z klasycznych publikacji na temat pomocy udzielanej Żydom polskim stanowiła praca przygotowana przez Władysława Bartoszewskiego i Zofię Lewinównę w 1966 roku – *Ten jest z ojczyzny mojej*[67].

---

nr 1–2, s. 138–158; G. Alef-Bolkowiak, *Gorące dni (Pamiętnik partyzancki)*, Warszawa 1959; D. Fogelman, *Pamiętnik pisany w bunkrze w Warszawie*, „Biuletyn ŻIH" 1964, nr 4, s. 107–141; S. Różycki, *To jest getto*, „Biuletyn ŻIH" 1967, nr 2; H. Bryskier, *Fragmenty pamiętnika, ibidem*, s. 77–99.

[62] B. Mark, *Ruch oporu w getcie białostockim. Samoobrona–zagłada–powstanie,* Warszawa 1952, s. 4. Mark podkreśla również rolę żydowskiej młodzieży komunistycznej w zorganizowaniu żydowskiego podziemia i próby oporu zbrojnego.

[63] A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka eksterminacji Żydów w latach 1939–1945 jako jeden z przejawów imperializmu niemieckiego*, Warszawa 1953. [Drugie wydanie uległo zmianom, *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, Warszawa 1961]. Pierwsze wydanie pracy Hilberga zatytułowane *The Destruction of the European Jews* ukazało się w 1961 roku.

[64] *Ibidem*.

[65] T. Berenstein, A. Rutkowski, *Pomoc Żydom w Polsce*, Warszawa, 1963; zob. również: *idem*, *O ratownictwie Żydów przez Polaków w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn ŻIH" 1960, nr 3, s. 18–46.

[66] T. Berenstein, A. Rutkowski, *Pomoc Żydom w Polsce*, *op. cit.*, s. 13 oraz *ibidem*, s. 17–18, 35–36.

[67] W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, *Ten jest z ojczyzny mojej,* Kraków 1966. Poszerzana wersja książki ukazała się w 1969 r.

Wykorzystali oni materiały, które nie były wcześniej publikowane, w tym wyniki kwestionariusza „Polacy z pomocą Żydom", który ukazał się trzy lata wcześniej na łamach „Tygodnika Powszechnego" i inne pisma oraz świadectwa zebrane przez księdza Jana Zieję, Władysława Smólskiego, samego Władysława Bartoszewskiego, a także wydane już wcześniej wspomnienia[68]. O wyborze decydowały „wymowność i walor ilustracyjny", a także ich „fabularność", zbiór od początku więc pomyślany był jako przyczynek do dziejów stosunków polsko-żydowskich[69]. Książkę otwierał esej Bartoszewskiego „Po obu stronach muru", w którym przypominał on o „krzywdach wyrządzonych Żydom w latach okupacji w Polsce przez tych Polaków, którzy znaleźli się na marginesie własnej społeczności i współpracowali z okupantem zarówno na szkodę Żydów, jak i na szkodę dopomagających im chrześcijan"[70]. Zarazem podkreślał, że skala pomocy mogła być w istocie większa: „Dla ratowania jednego człowieka przez czas dłuższy konieczny był współudział co najmniej kilku, a niekiedy kilkunastu osób. Dopiero pomnożenie liczby uratowanych w Polsce Żydów [...] przez kilkanaście uprzytamnia, że w akcji ratunkowej brało większy lub mniejszy udział co najmniej kilkaset tysięcy Polaków różnej płci i wieku"[71].

Kryzys badań w Polsce po wojnie sześciodniowej

W drugiej połowie lat 60., a szczególnie po wojnie sześciodniowej 1967 roku, atmosfera polityczna, w której opracowywano i wydawano w Polsce materiały na temat zagłady Żydów, zmieniła się na niekorzyść, szczególnie pod wpływem kampanii „antysyjonistycznej". Przejawem oficjalnie przyjętej wizji drugiej wojny światowej stał się atak na redaktorów *Wielkiej encyklopedii powszechnej*. Już w 1967 roku poddano ich krytyce za rzekome umniejszenie cierpień narodu polskiego, który miał znaleźć wyraz w artykule na temat hitlerowskich obozów koncentracyjnych[72]. W 1968 roku działalność i autonomia Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie zostały w znacznym stopniu ograniczone, niektóre zbiory przekazano do polskich archiwów, a wielu pracowników zdecydowała się na emigrację z Polski[73].

Po 1968 roku publikacje o losie Żydów w czasie drugiej wojny światowej ograniczały się w znacznym stopniu do tematu pomocy udzielonej przez Polaków. Szymon Datner opublikował kilka artykułów oraz przygotował do druku źródła historyczne, wśród nich *Las sprawiedliwych – karta z dziejów ratownictwa Żydów w okupowanej Polsce*, zawierający listę nazwisk 343 Polaków, w tym 64 kobiet i 42 dzieci, którzy stracili życie w wyniku decyzji o udzieleniu Żydom pomocy[74]. Problematyczna, jako źródło historyczne, wydaje się praca Tadeusza Bednarczyka na temat pomocy udzielanej powstańcom w getcie warszaw-

Zob.: W. Bartoszewski, *Akcje solidarnościowe pod murami getta*, „Stolica" 1957, nr 5. Do tytułu książki odwołał się J. T. Gross w eseju *„Ten jest z ojczyzny mojej...", ale go nie lubię*, argumentując, że nie było w okupowanej Polsce atmosfery społecznego poparcia dla ratowania Żydów, *idem, Upiorna dekada. Trzy eseje o stereotypach, op. cit.*

[68] *Ibidem*. Zob. również: B. Temkin-Bermanowa, *Akcja pomocy Żydom w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn ŻIH" 1957, nr 22, s. 61–84; I. Sendlerowa, *Ci, którzy pomagali Żydom*, „Biuletyn ŻIH" 1963, nr 2, s. 234–247; S. i W. Legec, *Żołnierze Żydowskiej Organizacji Bojowej i ich Przyjaciele*, „Biuletyn ŻIH" 1953, nr 1, s. 117–155; S. Datner, *Niektóre dane o zbrodniach hitlerowskich na Polakach ratujących Żydów*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce" 1963, nr 16.

[69] W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, *Ten jest z ojczyny mojej...*, *op. cit.,* s. 79–81.

[70] *Ibidem,* s. 74.

[71] *Ibidem*, s. 74–75.

[72] Zob.: D. Stola, *Kampania antysyjonistyczna w Polsce 1967–1968*, Warszawa 2000, s. 63–64.

[73] S. Netzer, *The Holocaust of Polish Jewry in Jewish Historiography*, *op. cit.*, s. 140.

[74] Sz. Datner, *Las sprawiedliwych – karta z dziejów ratownictwa Żydów w okupowanej Polsce*, Warszawa 1968;

skim[75]. W podobnym nurcie apologetycznym Wacław Bielawski i Czesław Pilichowski próbowali ustalić liczbę Polaków, którzy stracili życie za próby udzielenia pomocy prześladowanym Żydom[76]. Według Wiesława Bielawskiego było takich przypadków 900[77].

W latach 70. i 90. zabrakło w historycznej literaturze wydawanej w Polsce prób analizy całości polityki antyżydowskiej hitlerowskich Niemiec[78]. Natomiast w 1970 roku ukazała się książka Czesława Madajczyka, przedstawiająca całokształt polityki Trzeciej Rzeszy na okupowanych ziemiach polskich. Choć autor potraktował politykę niemiecką jako część martyrologii polskiego społeczeństwa, to poświęcił tym zagadnieniem niewiele miejsca. Sugerował przy tym, że to przede wszystkim Polacy padali ofiarą prześladowań, między innymi, że ginęli oni w ośrodkach zagłady[79]. Na uwagę zasługuje encyklopedia obozów hitlerowskich w okupowanej Polsce, w której zamieszczono informację na temat 400 gett i 437 obozów pracy dla Żydów[80]. Problematyczne są tezy zawarte w pracy Czesława Łuczaka na temat gospodarczych i demograficznych aspektów polityki okupanta, wydana w 1979 roku[81].

Nowe badania nad Zagładą Żydów

Na przełomie lat 70. i 80. temat pomocy udzielanej Żydom nadal znajdował się w centrum zainteresowania historyków zajmujących się w Polsce Zagładą. Wśród książek opublikowanych w tym okresie pra-

idem, Materiały z dziedziny ratownictwa Żydów w Polsce w okresie okupacji hitlerowskiej, „Biuletyn ŻIH" 1970, nr 73, s. 133–138; zob.: *Polki warszawskie z pomocą Żydom*, „Biuletyn ŻIH" 1969, nr 70, s. 113–116, *Udział polskich jeńców wojennych w ratowaniu Żydów w okresie II wojny światowej,* Biuletyn ŻIH" 1978, nr 107–108, s. 73–86; S. Wroński, M. Zwolakowa, *Polacy i Żydzi, 1939–1945*, Warszawa 1971.

75 T. Bednarczyk, *Walka i pomoc: OW-KB a organizacja ruchu oporu w getcie warszawskim*, Warszawa 1968. Rozszerzone wydanie: *idem, Obowiązek silniejszy od śmierci. Wspomnienia z lat 1939–1944 o polskiej pomocy dla Żydów w Warszawie*, Warszawa 1986.

76 W. Bielawski, Cz. Pilichowski, *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1981.

77 W. Bielawski, *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydów*, Warszawa 1987.

78 W tym okresie ukazało się za granicą kilka ważnych studiów o charakterze syntetycznym na temat korzeni polityki antyżydowskiej Trzeciej Rzeszy, por. K. Schleunes, *The Twisted Road to Auschwitz: Nazi Policy toward German Jews 1933–1939*, Berkeley CA 1973; N. Levin, *The Holocaust: The Destruction of European Jewry 1933–1945*, New York 1973; L. S. Dawidowicz, *The War Against the Jews 1933–1945,* New York 1975. W 1973 roku ukazało się drugie wydanie pracy Hilberga. Zob. również: G. Mosse, *Toward the Final Solution: A History of European Racism*, New York 1978. Wśród prac poświęconych żydowskim reakcjom na politykę niemiecką na szczególną uwagę zasługuje I. Trunk, *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation*, New York 1972.

79 Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 2, s. 214, 218, 343, t 1, s. 689. Por. S. Krakowski, *Policy of the Third Reich in Occupied Poland*, *op. cit.*, s. 225–245; J. Tomaszewski, *Historiografia polska o Zagładzie*, *op. cit.*, s. 160.

80 *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny,* Warszawa 1979. Zbieranie materiałów rozpoczęło się z inicjatywy Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w 1968 roku. Zob.: J. Tomaszewski, *Polska historiografia o zagładzie*, *op. cit.*, s. 161.

81 Cz. Łuczak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979. Zob.: S. Krakowski, *Shoat Yehudei Polin beSifro shel ha-Hoker ha-Polani Czeslaw Luczak*, „Yalkut Moreshet" 1980, November ; J. Tomaszewski, *Historiografia polska o Zagładzie*, *op. cit.*, s. 160–161.

ce Marka Arczyńskiego i Wiesława Balceraka oraz Władysława Smólskiego zasługają na uwagę[82]. W pracy Arczyńskiego i Balceraka zamieszczono kilkanaście dokumentów ilustrujących działalność Żegoty, której Arczyński był działaczem. W 1982 roku Teresa Prekerowa wydała doskonałą monografię na temat Rady Pomocy Żydom „Żegota"[83]. Zarówno praca Prekerowej, jak i inne studia poświęcone pomocy udzielanej Żydom zajmowały się przede wszystkim zjawiskami pozytywnymi, choć pojawiały się również aluzje do zjawisk negatywnych[84].

Natomiast wśród studiów na temat getta warszawskiego na szczególną uwagę zasługuje praca Ruty Sakowskiej *Ludzie z dzielnicy zamkniętej*, która ukazała się po raz pierwszy w 1975 roku[85]. Pisała ona o takich zagadnieniach, jak: system pomocy społecznej w getcie, rola Judenratu i formy oporu zbrojnego[86]. Pojawiły się również pierwsze prace poświęcone organizacjom o charakterze narodowym i ich wpływom na kształtowanie świadomości Polaków przed wybuchem drugiej wojny światowej[87].

W latach 80. i 90. gwałtownie wzrosła liczba prac, zarówno monografii, jak i wydawnictw źródłowych dotyczących losu ludności żydowskiej w latach drugiej wojny światowej, ukazujących się w Polsce. Do najważniejszych dzienników opublikowanych w tym okresie należały *Dziennik getta warszawskiego 6 IX 1939–13 VII 1942* Adama Czerniakowa oraz *Kronika getta warszawskiego* Emanuela Ringelbluma[88]. Ringelblum pisał swój dziennik przez cały okres okupacji od września 1939 do marca 1944 roku. W kronice Ringelbluma znaleźć można nie tylko refleksje autora, ale również wiadomości o roznoszonych w getcie plotkach, nastrojach ludności czy życiu kulturalnym. Pisząc na temat stosunków polsko-żydowskich, autor podkreślał ujawnienie się w warunkach niemieckiej okupacji diamentralnie różnych postaw: „pomoc dla Żydów i zoologiczny antysemityzm, kamienne serce i największa gotowość do ofiar na rzecz głodują-

82 M. Arczyński, *Kryptonim Żegota. Z dziejów pomocy Żydom w Polsce 1939–1945*, Warszawa 1979; drugie wydanie książki ukazało się w 1983 roku; M. Arczyński, W. Balcerak, *Kryptonim Żegota,* Warszawa 1983; W. Smólski, *Za to groziła śmierć. Polacy z pomocą Żydom w czasie okupacji,* Warszawa 1981. Por. badania prowadzone w ramach Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce: W. Bielawski, Cz. Pilichowski, *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1981. Wedle autora 3 mln Polaków uczestniczyło w ratowaniu Żydów i zdołało uratować 100–120 000 Żydów. Zob. *ibidem*, s. 6–7. Zob. również W. Bielawski, *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1987.

83 T. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie 1942–1945*, Warszawa 1982

84 S. Krakowski, *The Holocaust of Polish Jewry in Polish Historiography and Polish Émigré Circles*, *op. cit.,* s. 128–129.

85 R. Sakowska, *Ludzie z dzielnicy zamkniętej*, Warszawa 1975, nowe i rozszerzone wydanie ukazało się w 1993 roku. Zob. również: *idem, Dwa etapy. Hitlerowska polityka eksterminacji Żydów w oczach ofiar. Szkice i dokumenty,* Wrocław 1986.

86 Wśród ważnych publikacji na temat form oporu żydowskiego, które ukazały się tym okresie za granicą: Y. Arad, *Ghetto in Flames. The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust*, Jerusalem–New York 1980; S. Krakowski, *The War of the Doomed. Jewish Armed Resistance in Poland 1942–1944*, New York–London 1984; Y. Gutman, *The Jews of Warsaw 1939–1943: Ghetto, Underground, Revolt,* Bloomington 1982;. I. Gutman, *Resistance:The Warsaw Ghetto Uprising*, Boston 1994 (I wyd.); S. Bender, *From Underground to Armed Struggle, The Resistance Movement in the Bialystok Ghetto*, „Yad Vashem Studies" 1993, t. 23, s. 145–172.

87 Sz. Rudnicki, *Obóz Narodowo-Radykalny. Geneza i działalność*. Warszawa 1985; R. Wapiński, *Narodowa Demokracja 1893–1939*, Warszawa 1989.

88 A Czerniaków, *Dziennik getta warszawskiego 6 IX 1939–13 VII 1942*, oprac. M. Fuks, Warszawa 1983; E. Ringelblum, *Kronika getta warszawskiego*, oprac. A. Eisenbach, A. Rutkowski, Warszawa 1983. Fragmenty ukazały się drugiem na łamach „Biuletynu ŻIH"; E. Ringelblum, *Notatki z getta,* 1955, nr 13–14, a także w jidisz, E. Ringelblum, *Noticn fun warszewere geto*, Warszawa 1952. Zob. również: W. Szlengel, *Co czytałem umarłym*, Warszawa 1979.

cych"[89]. Cennym źródłem do badania losu dzieci żydowskich w okresie okupacji hitlerowskiej jest *Pamiętnik* Dawida Rabinowicza – dwunastoletniego chłopca żydowskiego z Krajna[90]. Chłopiec zaczął prowadzić swój dziennik 21 marca 1940, a ostatni zapis pochodzi z 27 maja 1942 roku, kiedy rodzina została zmuszona do przeniesienia się do getta w Bodzentynie. Wydawno również w Polsce pamiętniki i wspomnienia spisane już po wojnie[91]. Wśród wspomnień, które stanowić mogą istotne źródło w badaniach nad losem getta warszawskiego, szczególnie na temat losu dzieci żydowskich oraz roli Jointu, Centosu i Żydowskiej Samopomocy Społecznej[92].

W końcu lat 80. i na początku lat 90. wydano w Polsce krytyczne edycje tekstów źródłowych pochodzących z okresu Holokaustu. Przeważały wśród nich źródła z getta warszawskiego, w tym pamiętniki[93]. Na szczególną uwagę zasługują w tym względzie wspomnienia Mary Berg[94], Janiny Bauman[95], Henryka Makowera[96], Heleny Szereszewskiej[97] i Ireny Birnbaum[98]. Wśród wydawnictw źródłowych na wyróżnienie zasługuje również wybór fragmentów dzienników i pamiętników na temat instytucji działających w getcie, deportacji, oporu zbrojnego, warunków panujących po tak zwanej stronie aryjskiej, przygotowany przez Michała Grynberga[99]. Ruta Sakowska opublikowała fragmenty Archiwum Ringelbluma, dokumentujące życie getta warszawskiego do pierwszego starcia zbrojnego z Niemcami w styczniu 1943 roku: fragmenty dzienników, oficjalne zarządzenia, materiały związane z podziemną działalnością polityczną, badania prowadzone pod auspicjami Oneg Szabat[100]. Z kolei Stowarzyszenie Dzieci Holocaustu przygotowało w 1993 roku zbiór świadectw członków stowarzyszenia zatytułowany *Dzieci Holocaustu mówią*, w którym znalazły się zarówno wspomnienia spisane bezpośrednio po zakończeniu drugiej wojny światowej, jak i świadectwa zebrane wiele lat po wojnie. Wśród świadectw opublikowanych w tym zbiorze dominują wspomnienia z Kresów i z obozów[101].

Wydano również wywiady przeprowadzone z ocalałymi z Zagłady Żydami polskimi. Na szczególną uwagę zasługuje rozmowa Hanny Krall z Markiem Edelmanem – jednym z przywódców powstania w getcie warszawskiego, w książce *Zdążyć przed Panem Bogiem*[102]. Anka Grupińska opublikowała *Po kole. Rozmowy z żydowskim żołnierzami*, a wśród nich z Markiem Edelmanem, Pniną Grynszpan-Frymer, Lu-

[89] E. Ringelblum, *Kronika getta warszawskiego*, *op. cit.*, s. 269.

[90] D. Rabinowicz, *Pamiętnik,* Warszawa 1987.

[91] H. Birenbaum, *Nadzieja umiera ostatnia*, Warszawa 1988. Zob. również: J. Eisner, *Przeżyłem!*, Warszawa 1988; A. Mostowicz, *Żółta gwiazda i czerwony krzyż,* Warszawa 1988; P. Wawer, *Poza gettem i obozem*, Warszawa 1993.

[92] J. Barski, *Przeżycia i wspomnienia z lat okupacji*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1986.

[93] E. Szajn-Lewin, *W getcie warszawskim*, Poznań 1989; M. Berland, *Dni długie jak wieki*, Warszawa 1992; A. Blady-Szwajgier, *I więcej nic nie pamiętam*, Warszawa 1994; S. Brand, *Odważyłam się żyć,* Warszawa 1991.

[94] M. Berg, *Dziennik z getta warszawskiego,* Warszawa 1983.

[95] J. Bauman, *Zima o poranku. Opowieść dziewczynki z Warszawskiego Getta,* Kraków 1989.

[96] H. Makower, *Pamiętnik z getta warszawskiego październik 1940–styczeń 1943*, Wrocław–Warszawa 1987.

[97] H. Szereszewska, *Krzyż i mezuza*, Warszawa 1993.

[98] I. Birnbaum, *Non omnis moriar. Pamiętnik z getta warszawskiego*, Warszawa 1982.

[99] M. Grynberg (red.), *Pamiętniki z getta warszawskiego. Fragmenty i regesty*, Warszawa 1988.

[100] R. Sakowska (red.), *Archiwum Ringelbluma. Getto warszawskie lipiec 1942–styczeń 1943*, Warszawa 1980;. R. Sakowska (red.), *Archiwum Ringelbluma: Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawskiego*, t. 1: „Listy o zagładzie", Warszawa 1997.

[101] W. Śliwowska (red.), *Dzieci Holocaustu mówią,*Warszawa 1993. Por. również świadectwa przygotowane do druku przez Stowarzyszenie Żydów Kombatantów M. Turski (red.), *Losy żydowskie. Świadectwo żywych*, Warszawa 1996, t. 1–2.

[102] H. Krall, *Zdążyć przed Panem Bogiem*, Kraków 1977. Kolejne polskie wydania miały miejsce w latach: 1979, 1989, 1992, 1997.

bą Gewisar i Adiną Blady-Szwajgier[103]. Joanna Wiszniewicz spisała wspomnienia przedstawiające przyżycia młodego chłopca w getcie warszawskim, a następnie po stronie aryjskiej[104]. Natomiast Barbara Engelking świadectwa na temat przyżyć w czasie drugiej wojny światowej, między innymi Arnolda Mostowicza, Władysława Szpilmana i Heleny Merenholc[105].

Jedną z najważniejszych publikacji było wydanie w 1988 roku studium Emanuela Ringelbluma *Stosunki polsko-żydowskie w czasie drugiej wojny światowej*, napisanego w 1943 roku, kiedy autor ukrywał się po tak zwanej stronie aryjskiej w schronie przy ul. Grójeckiej w Warszawie[106]. W eseju, który jak słusznie zauważył Eisenbach, był „nader cennym dokumentem historycznym, a ponadto [...] [miał] charakter solidnego studium naukowego"[107], Ringelblum analizował takie zagadnienia, jak stosunki polsko-żydowskie przed wojną, wrzesień 1939 oraz atmosferę, która zapanowała po nadejściu Niemców, zagadnienia gospodarcze polsko-żydowskie, zmiany po zamknięciu getta warszawskiego, sytuację po stronie aryjskiej. Wiele miejsca poświęcił opisowi motywacji Polaków decydujących się na ukrywanie Żydów, zarówno ludzi, których nazywa „idealistami", jak i rodzin „w których byt opiera się na funduszach, wpłacanych codziennie przez Żydów aryjskiemu gospodarzowi"[108]. Ringelblum pisał swoje studium w poczuciu, że ma ono charakter przyczynka do badań, które winny być kontynuowane po wojnie, podkreślał we wstępnych uwagach, że „Materiał do tej pracy jest jeszcze bardzo świeży, nie dojrzał jeszcze do obiektywnego sądu historyka. Brak wielu materiałów oficjalnych, prasowych itd., którymi trzeba będzie uzupełnić tę pracę po wojnie"[109].

W 1988 roku Shlomo Netzer pisał o konieczności przygotowania krytycznego wydania materiałów z Archiwum Ringelbluma, które „powinno służyć jako trudne do przecenienia narzędzie do badania Żydów polskich w czasie Holokaustu"[110]. W końcu lat 90. Żydowski Instytut Historyczny w Warszawie zapoczątkował wydawanie zbiorów Oneg Szabat w formie wielotomowego całościowego wydawnictwa[111]. We wstępie do trzeciego tomu wydawnictwa Feliks Tych podkreślał, że zebrane w tomie materiały pozwalają na zapoznanie się ze „sprawami Zagłady" ze źródeł żydowskich, w tym dokumentów archiwalnych w jidisz, co pozwoliło na rozszerzenie pola „potencjalnych badaczy tematu, wcześniej oddzielonych od tych archiwalnych dokumentów barierą językową"[112].

Poszerzenie tematyki badań nad Zagładą w drugiej połowie lat 80. było możliwe dzięki współpracy międzynarodowej i kontaktom między historykami za granicą. W 1986 roku ukazał się pierwszy numer czasopisma poświęconego historii Żydów polskich „Polin". Inicjatywa stworzenia tego pisma – forum dla badaczy zainteresowanych historią i kulturą Żydów polskich – została sformułowana na konferencji zorganizo-

103 A. Grupińska, *Po kole. Rozmowy z żydowskimi żołnierzami*, Warszawa 1991.

104 *A jednak czasem miewam sny: historia pewnej samotności Joannie Wiszniewicz opowiedziana*, Warszawa 1996. Zob. również: A. Cytryn, *Wyrazić duszę getta*, „Polis" 1997, nr 3; M. Głowiński, *Ułamki z getta*, „Tygodnik Powszechny" 1997, nr 18; K. Meloch, *I ja byłam córką*, „Więź" 1997, nr 7.

105 B. Engelking, *Na łące popiołów. Ocaleni z Holocaustu*, Warszawa 1993.

106 A. Eisenbach (red.), E. Ringelblum, *Stosunki polsko-żydowskie w czasie drugiej wojny światowej,* Warszawa 1988. Wcześniejsze wydanie fragmentów tekstu ukazało się na łamach „Biuletynu ŻIH" 1959, nr 28, 29, 30.

107 A. Eisenbach, *Wstęp*, w: E. Ringelblum, *Stosunki polsko-żydowskie w czasie drugiej wojny światowej, op. cit.*, s. 25.

108 *Ibidem*, s. 157.

109 *Ibidem*, s. 28.

110 S. Netzer, *The Holocaust of Polish Jewry in Jewish Historiography*, *op. cit.*, s. 136–137. Zob.: R. Sakowska, *Biuro Informacji i Propagandy KG Armii Krajowej a Archiwum Ringelbluma*, „Biuletyn ŻIH" 1992, nr 2–3, s. 19–34.

111 Zob.: *Archiwum Ringelbluma*, t. 1: „Listy o Zagładzie", *op. cit.*; „Dzieci – tajne nauczanie w getcie warszawskim", t. 2, *op. cit.*; *Archiwum Ringelbluma: Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, tom 3: „Relacje z Kresów", *op. cit*.

112 *Archiwum Ringelbluma:* „Relacje z Kresów", *op. cit*., s. viii.

wanej w Oksfordzie we wrześniu 1984 roku, na której spotkali się historycy z Polski, Izraela i USA[113]. W istocie na łamach „Polin" dochodziło wielokrotnie do dyskusji na szczególnie kontrowersyjne tematy dotyczące stosunków polsko-żydowskich[114]. Zmiany polityczne w Polsce po 1989 roku pozwoliły na większą otwartość w podjęciu kontrowersyjnych tematów z polskiej przeszłości, w tym losu Żydów polskich w czasie drugiej wojny światowej[115]. Bez wątpienia najbardziej kontrowersyjnym tematem w tej dziedzinie pozostało zagadnienie stosunków polsko-żydowskich w czasie drugiej wojny światowej[116]. Przełomową rolę w tej dziedzinie odegrała jednak przede wszystkim książka Jana T. Grossa *Sąsiedzi*, której autor konstatował: „środki uspokajające, które nam od przeszło pół wieku podawali historycy, publicyści i dziennikarze – że, mianowicie, Żydów na terenie Polski mordowali wyłącznie Niemcy przy udziale, ewentualnie, jakichś formacji policji pomocniczej, nie mówiąc naturalnie, o etatowym »chłopcu do bicia«, od którego łatwo się wszystkim odżegnać skoro reprezentuje, jak powszechnie wiadomo, nieliczny margines obecny w każdym społeczeństwie [...], należy odłożyć do lamusa. Otwarcie w tym duchu zagadnienia stosunków polsko-żydowskich każe nam przemyśleć na nowo olbrzymią problematykę wojennej i powojennej historii Polski"[117].

Istotnie, w latach 90. w Polsce wydano szereg książek na temat Zagłady, szczególnie analizujących różne aspekty polityki niemieckiej, warunki życia w gettach, różne formy oporu oraz stosunki polsko-żydowskie[118].

Ukazywały się nowe prace przedstawiające losy Polaków ratujących Żydów w czasie drugiej wojny światowej. Michał Grynberg spisał ponad 550 krótkich biografii Polaków, którzy ratowali Żydów i którzy zostali uhoronowani tytułem Sprawiedliwy Wśród Narodów Świata w latach 1963–1989. Biografie zawierały informacje na temat pomocy oraz Żydów, których wspierali, w niektórych przypadkach również na temat strategii przetrwania. Podstawą zbioru były świadectwa zgromadzone w Żydowskim Instytucie Historycznym[119]. W opisie zjawiska ratowania Żydów szczególnym zainteresowaniem historyków cieszył się los dzieci żydowskich. Książka Ewy Kurek-Lesik *Gdy klasztor znaczył życie* stanowiła próbę odtworzenia okoliczności towarzyszących ratowaniu dzeci żydowskich przez zakony kobiece w Polsce, szczególnie motywację sióstr podejmujących decyzję o przyjęciu dzieci żydowskich oraz strategie towarzyszące ich ukrywaniu, miała jednak charakter wyraźnie apologetyczny[120]. Autorka oparła się przede wszystkich na

113 Zob.: Ch. Abramsky, M. Jachimczyk, A. Polonsky (red.), *The Jews in Poland*, Oxford 1986.

114 Zob.: D. Stola, *In the Shadow of Facts*; D. Engel, *Reading and Misreadings: A Reply to Dariusz Stola*, „Polin" 1994, nr 8; D. Engel, *On the Bowdlerization of a Holocaust Testimony: The Wartime Journal of Calek Perechodnik*, „Polin" 1999, nr 12.

115 J.T. Gross, *A Tangled*, *op. cit.*, s. 74–75.

116 *Ibidem*, s. 115.

117 J.T. Gross, *Sąsiedzi*, *op. cit.*, s. 94.

118 S. Netzer, *The Holocaust of Polish Jewry in Jewish Historiography*, *op. cit.*, s. 139.

119 M. Grynberg, *Księga sprawiedliwych*, Warszawa 1993.

120 E. Kurek-Lesik, *Gdy klasztor znaczył życie. Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939–1945*, Kraków 1992. Zob. również: H. Balicka-Kozłowska, *Kto ratował, kogo ratowano*, „Więź" 1988, nr 4; W. Bartoszewski, *75 lat w XX wieku. Pamiętnik mówiony*, „Więź" 1997, nr 7; W. Bochniak, *Polacy i Żydzi w latach okupacji niemieckiej. Przyczynek do historii niesienia pomocy Żydom przez Polaków w okresie drugiej wojny światowej*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny" 1995, nr 2; *Społeczeństwo polskie wobec martyrologii i walki Żydów w latach II wojny światowej*, Warszawa 1996; C. Gawryś, *Turkowice – śmierć i ocalenie*, „Więź" 1987, nr 4; *idem*, *Turkowice, śmierć i ocalenie*, w: *idem*, *Ścieżki ocalenia*, Warszawa 1997. Otwarte pozostaje pytanie, czy antyżydowskie tendencje z lat 30. nie oddziaływały nadal w czasie wojny, i to nie tylko pod wrażeniem niszczycielskiego stereotypu o „żydokomunie". F. Stopniak, *Duchowieństwo katolickie i Żydzi w Polsce w latach II wojny światowej*, „Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi" 1987, nr 11, s. 196–217.

świadectwach zaangażowanych w te wydarzenia sióstr oraz dokumenty pochodzące z archiwów klasztornych. Kurek-Lesik analizowała problem ratowania dzieci na tle ogólnej sytuacji Kościoła katolickiego i instytucji kościelnych, szczególnie kryzysu administracyjnego, który był skutkiem braku ośrodka decyzyjnego, który określiłby oficjalne stanowisko polskiego Kościoła wobec prześladowanych Żydów. W wyniku tej sytuacji decyzja o przyjęciu dziecka żydowskiego była podejmowana niezależnie od siebie przez poszczególne zgromadzenia i klasztory, często przez zakonnice nieposiadające wysokiej rangi w strukturach kościelnych[121]. W literaturze polskiej opublikowanej w Polsce nie pojawiły się próby stworzenia pogłębionej typologii osób ratujących[122].

W latach 80. i pierwszej połowie lat 90. ukazały się prace analizujące działalność organizacji, do których należeli Polacy pod okupacją niemiecką, a które stanowiły element dyskusji na temat skali i granic kolaboracji, również w kontekście zagłady Żydów polskich. Adam Hempel w pracy na temat policji granatowej w Generalnym Gubernatorstwie analizował między innymi zagadnienie polskiej policji w działaniach okupanta wobec ludności żydowskiej i jej eksterminacji[123]. Zauważył ponadto: „Trudno jest ustalić w jakim zakresie zdrajcy będący pracownikami policji mieli swój udział w eksterminacji ukrywających się Żydów i zarazem Polaków niosących im pomoc. [...] niemal całkowita bierność ogółu policjantów wobec tego typu zadań była częściowo rekompensowana przez działalność małej, ale aktywnej grupy kolaborantów i szantażystów będących funkcjonariuszami policji"[124].

Paweł Szapiro przygotował do druku ponad 500 artykułów z polskiej prasy konspiracyjnej, pokazując jej stosunek do powstania w getcie warszawskim[125]. Analiza postaw rządu polskiego na uchodźstwie wobec Zagłady stała się punktem wyjścia do podjęcia nowych badań nad stosunkami polsko-żydowskimi w okresie okupacji zarówno przez badaczy polskich, jak i zagranicznych. Do jednej z najważniejszych książek na ten temat należy praca Dariusza Stoli na temat Ignacego Schwarzbarta, przedstawiciela żydowskiego w Radzie Narodowej w czasie drugiej wojny światowej. Autor analizował różnice między postawami polityków polskich na emigracji wobec losu Żydów polskich w kraju, podkreślał przy tym brak rzeczy-

121 W 2001 roku autorka wydała pracę, stanowiącą rozszerzone wydanie książki *Gdy klasztor znaczył życie*, zob.: E. Kurek, *Dzieci żydowskie w klasztorach. Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939–1945*, Lublin 2001.

122 Wśród ważnych prac zagranicznych zob.: P. Friedman, *Their Brothers' Keepers. The Christian Heroes and Heroines who Helped the Oppressed Escape the Nazi Terror*, New York 1957; H. Fein, *Accounting for Genocide: National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust*, Chicago 1979; N. Tec, *When Light Pierced Darkness: Christian Rescue of Jews in Nazi-occupied Poland*, New York–Oxford 1986.

123 A. Hempel, *Pogrobowcy klęski. Rzecz o policji „granatowej" w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Warszawa 1985, s. 166–189. Zob. również: M. Wróblewski, *Służba Budowlana (Baudienst) w Generalnym Gubernatorstwie 1940–1945*, Warszawa 1984.

124 A. Hempel, *Pogrobowcy klęski*, *op. cit.,* s. 180.

125 P. Szapiro (red.), *Wojna żydowsko-niemiecka. Polska prasa konspiracyjna 1943–1944 o powstaniu w getcie Warszawy*, Londyn 1992. Zob. również: *idem*, *Prasa konspiracyjna jako źródło do dziejów stosunków polsko-żydowskich w latach II Wojny Światowej – uwagi, pytania, propozycje badawcze*, „Biuletyn ŻIH" 1988, nr 3–4, s. 197–210. Na temat prasy konspiracyjnej zob. również analizę prasy podziemnej: A. Friszke, *Publicystyka Polski podziemnej wobec zagłady Żydów,* w: E. Grześkowiak-Luczyk (red.), *Polska-Polacy-mniejszości narodowe*, Wrocław 1992, s. 193–213; J. Jarowiecki, *Holokaust w okresie hitlerowskim w polskiej prasie konspiracyjnej*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej" 1999, t. 2, s. 51–80; konwencjonalne ujęcie: I. Borowicz (red.), *Polskie podziemie polityczne wobec zagłady Żydów w czasie okupacji niemieckiej. Referaty z sesji*, Warszawa 22 kwietnia 1987, Warszawa 1988.

wistych możliwości oddziaływania Żydów na emigracji[126] . W 2000 roku ukazało się studium Tomasza Szaroty *U progu zagłady*, którego autor analizował zajścia antyżydowskie w Warszawie, Paryżu, Amsterdamie, Antwerpii i Kownie, które znalazły się pod okupacją niemiecką[127]. Jako pierwsze opisane zostały pogromy antyżydowskie w Warszawie, które miały miejsce po wkroczeniu Niemców, a następnie w marcu 1940 roku. Autora interesowało zrekonstruowanie przebiegu wypadków, ustalenie, kim byli organizatorzy i uczestnicy zajść, ale również rola Niemców i zachowania warszawiaków[128].

W drugiej połowie lat 90. powstały prace na temat żydowskiej policji pod okupacją niemiecką, szczególnie w getcie warszawskim, autorstwa Aldony Podolskiej[129]. Barbara Engelking *Zagłada i pamięć*[130], w którym próbowała opisać doświadczenie Holokastu dla ocalałych z Zagłady. Podkreślała przy tym zasadnicze różnice między Polakami i Żydami w ich doświadczeniu Holokaustu, argumentując przy tym, że los żydowski pozostawał na marginesie losu polskiego w czasie wojny. Starała się również zrekonstruować w zjawiska psychologiczne związane z takimi procesami i instytucjami, jak: zatłoczenie, głód, praca i nauka, życie społeczne oraz kulturalne. Opublikowano również prace na temat losów społeczności żydowskiej w mniejszych miastach: Białymstoku, Będzinie, Kielcach, Krośnie, Pabianicach[131]. Ukazały się również monografie na temat niektórych obozów śmierci i obozów koncentracyjnych[132].

W latach 90. ukazały się w Polsce drukiem książki, wychodzące poza ramy chronologiczne okupacji niemieckiej, których autorzy analizowali różne aspekty ideologii antysemickiej w Drugiej Rzeczypospoli-

126 D. Stola, *Nadzieja i zagłada: Ignacy Schwarzbart – żydowski przedstawiciel w Radzie Narodowej RP (1940–1945)*, Warszawa 1995; *idem*, *Pół wieku później: rząd polski i Żydzi w latach II wojny światowej*, „Biuletyn ŻIH" 1993, nr 1–2, s. 151–60. Zob. również: D. Engel, *In the Shadow of Auschwitz. The Polish Government-in-Exile and the Jews, 1939–1942*, Chapel Hill, London 1987. Na temat problemu Żydów w Polskich Siłach Zbrojnych w ZSRR i na Wschodzie pisała Krystyna Kersten, zob.: *Polacy. Żydzi. Komunizm. Anatomia półprawd 1939–1968, op. cit.,* s. 15–75.

127 T. Szarota, *U progu zagłady. (Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie: Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno)*, Warszawa 2000.

128 *Ibidem,* s. 19–82.

129 A. Podolska, *Służba porządkowa w getcie warszawskim w latach 1940-1943*, Warszawa 1996. Zob. również: T. Grosse, *Przeżyć! Obrona życia jako wartość podstawowa społeczności getta warszawskiego*, Warszawa 1998; A. Grochowska, *Elementy prania mózgu w procesie zagłady Żydów*, Warszawa 1996.

130 B. Engelking, *Zagłada i pamięć, op. cit.*; oraz *idem*, *Czas przestał dla mnie istnieć...: analiza doświadczenia czasu w sytuacji ostatecznej*, Warszawa 1996.

131 Por. W. Jaworski, *Żydzi będzińscy: dzieje i zagłada*, Będzin 1993; A. Dobrońscy, *Białostoccy Żydzi*, Białystok 1993; W. Boczoń, *Żydzi gorliccy*, Gorlice 1998; A. Pakentreger, *Żydzi w Kaliszu 1918–1939*, Warszawa 1988; A. Sas-Jaworski, *Dzieje Żydów kazimierskich*, Warszawa 1997; K. Urbański, *Zagłada ludności żydowskiej Kielc 1939–1945*, Kielce 1994; E. Rączy, *Ludność żydowska w Krośnie 1939–1946*, Krosno 1999; J. Baranowski, *Łódzkie getto 1940–1944*, Łódź 1999; K. Urbański, *Powstanie, rozwój i zagłada gminy żydowskiej w Modrzejowie*, Kielce 1998; R. Peska, *Skazani na zagładę: Żydzi w Pabianicach 1794–1998*, Pabianice 1999; J. Przedpełski, *Żydzi płoccy: dzieje i martyrologia 1939–1945*, Płock, 1993; A. Pietrzykowa, St. Potępa (red.), *Zagłada Żydów tarnowskich*, Tarnów 1990; M. Grynberg, *Żydzi w rejencji ciechanowskiej 1939–1942*, Warszawa 1984; M. Krajewski, *Byli z ziemi mojej. Zagłada ludności żydowskiej Ziemi Dobrzyńskiej*, Bydgoszcz 1990; T. Radzik, *Lubelska dzielnica zamknięta*, Lublin 1999.

132 K. Jaroszek, S. Piątkowski, (red.), *Ośrodek zagłady w Chełmnie nad Nerem i jego rola w hitlerowskiej polityce eksterminacyjnej. Materiały z sesji naukowej*, Konin 1995; W. Długoborski, F. Piper (red.), *Auschwitz 1940–1945. Węzłowe zagadnienia z dziejów obozu*, t. 1–5, Oświęcim-Brzezinka 1995; K. Dunin-Wąsowicz, *Żydowscy więźniowie KL Stutthof*, „Biuletyn ŻIH" 1967, nr 3; R. Gicewicz, *Obóz pracy w Poniatowej (1941–1943),* „Zeszyty Majdanka" 1980, nr 10; B. Cybulski, *Żydzi w filiach obozu koncentracyjnego Gross-Rosen*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi" 1975, nr 2; T. Olejnik, *Zagłada ludności żydowskiej w powiecie wieluńskim w latach okupacji hitlerowskiej*, „Rocznik Łódzki" 1989, nr 29.

tej, szczególnie w ostatnich latach przed wybuchem wojny. Do cennych prac w tej dziedzinie należy książka pióra Anny Landau-Czajki[133]. Pisano również o polityce wobec Żydów niemieckich i Żydów obywateli polskich w Trzeciej Rzeszy[134]. W 1993 roku Teresa Prekerowa przygotowała syntetyczny zarys dziejów zagłady Żydów polskich, który opublikowany został w tomie *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce*, pod redakcją Jerzego Tomaszewskiego[135].

Podsumowanie

Bilans PRL i pierwszego dziesięciolecia Trzeciej Rzeczypospolitej wydaje się złożony. Historiografia drugiej wojny światowej w Polsce nie ignorowała tematu zagłady Żydów polskich, nie była jednak wolna od tendencyjności. Powstało również wiele cennych prac i wydawnictw źródłowych poświęconych różnym aspektom tragedii. Na szczególną uwagę zasługują osiągnięcia pierwszych latach powojennych: materiał źródłowy wydany przez Centralną Żydowską Komisję Historyczną i Żydowski Instytut Historyczny w Warszawie, a także pierwsze studia historyków związanych z tymi pionierskimi instytucjami, z których większość po wyjeździe z Polski związała się z Instytutem Yad Vashem[136]. Holokaust stał się w latach 80. istotnym elementem badań nad historią drugiej wojny światowej[137].

W pracach polskich historyków przeważają studia na temat poszczególnych gett i obozów. Poza publikacjami z początku lat 50. w historiografii polskiej brakuje monografii, które stanowiłyby próbę szerokiego studium zagadnień Zagłady[138]. Historycy piszący o stosunkach polsko-żydowskich zwracali przede wszystkim uwagę na zjawiska indywidualnej i zorganizowanej pomocy udzielanej Żydom. Skala szmalcownictwa oraz różnych form kolaboracji oraz analiza przejawów obojętności na los Żydów w różnych kręgach okupacyjnego społeczeństwa polskiego wymagają dalszych studiów. Brakuje opracowań, które stawiałyby pytania o podstawowe kwestie teoretyczne związane z badaniami historycznymi na temat Holokaustu[139].

---

133 A. Landau-Czajka, *W jednym stali domu... Koncepcje rozwiązania kwestii żydowskiej w publicystyce polskiej lat 1933–1939*, Warszawa 1998. Zob. również: W. Mich, *Obcy w polskim domy. Nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918–1939*, Lublin 1992; W. Paruch, *Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926–1939)*, Lublin 1997.

134 K. Jońca, *Noc kryształowa i casus Herschela Grynszpana*, Wrocław 1992 (drugie, poszerzone wydanie ukazało się w 1998 r.); J. Tomaszewski, *Preludium Zagłady. Wygnanie Żydów Polskich z Niemiec w 1938 r*., Warszawa 1998.

135 T. Prekerowa, *Wojna i okupacja*, w: J. Tomaszewski (red.), *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce*, Warszawa 1993, s. 273–374.

136 S. Netzer, *The Holocaust of Polish Jewry in Jewish Historiography*, *op. cit.,* s. 140. Badania Ewy Koźmińskiej-Frejlak wskazują na osiągnięcia Komisji Historycznej: książki, które ukazały się w latach 1945–1947, stanowiły ponad 25% wszystkich akademickich publikacji na temat zagłady Żydów polskich w latach 1945–1989. Większość publikacji z pierwszych lat po zakończeniu wojny ukazała się pod auspicjami Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej. Zob.: E. Koźmińska-Frejlak, *Polsko-żydowskie rozrachunki. Wyzwania Holocaustu. Analiza listów do redakcji „Tygodnika Powszechnego" nadesłanych w odpowiedzi na dyskusję Błoński–Siła-Nowicki*, Warszawa 1992 (praca magisterska pod kierunkiem prof. Pawła Śpiewaka, Uniwersytet Warszawski). Zob.: N. Grüss, *Rok pracy Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej*, *op. cit.*, s. 20.

137 D. Pohl, *'Akcja Reinhardt' w świetle historiografii*, w: D. Libionka (red.), *Akcja Reinhardt: Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, Warszawa 2004, s. 335–336.

138 Por. Y. Bauer, *The Holocaust in Historical Perspective*, Seattle 1980, s. 4–5.

139 Por. D. Michman, *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective. Conceptualizations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues*, London, Portland, OR, 2003, s. 9–40.

Słowa kluczowe
historia, stosunki polsko-żydowskie, polscy Żydzi, Holokaust, badania Holokaustu

Historiography of the Holocaust on the Polish-Jewish relations in Poland

Historiography of the Holocaust published in Poland in the period from the end of the Second World War and until the nineties seems quite complex. While it did not ignore the topic altogether, it avoided some topics. Especially in the period immediately after the war, Jewish historians in the Central Jewish Historical Commission in Poland engaged in research and published important pioneering studies along collections of documents. From 1968 until the 1980s. historical research on the fate of Polish Jews during the war became marginalized and was carried out almost exclusively in Jewish Historical Institute in Warsaw. Despite a large number of local studies and research on the controversial topic of Polish-Jewish relations during the war, the historiography still lacks a more theoretical study and a new synthesis of the Holocaust of Polish Jewry has not yet been written.

Key-words
history, Polish-Jewish relations, Polish Jewry, Holocaust, Holocaust research